

Önsegélyezés és önszerveződés*

Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten

A 19. század első felében Pesten lezajlott népességnövekedés és az ezzel összefüggő társadalmi átalakulás régtől foglalkoztatja a történészeket, és mára elmondható, hogy számos részletkérdés tisztázása mellett a társadalom szerkezetének változását árnyaltan ábrázoló munkák is olvashatók, és a Budapest történetéről frissen megjelent két összefoglaló is sokoldalúan mutatja be a a rendiből polgárivá formálódó városi társadalmat (Nagy 1975, Bácskai 1988, Csorba 1997, Bácskai 2000). Ezek nyomán érzéketlenül látni például a bevándorlás európai összehasonlításban is kiemelkedő mértékét és társadalmi összetételét, a lakosság erőteljes polarizálódását és a tagolódás tengelyeinek módosulását, a modern típusú vállalkozó réteg születését. Továbbra is keveset tudunk azonban arról, hogy a struktúra átalakulása milyen következményekkel járt a városi társadalom szerveződésére nézve. Ennek részint az idevágó jelenségek operacionálisításának nehézsége és az ehhez szükséges források hiánya lehet az oka, részint az, hogy az egyének kapcsolatának értelmezéséhez feltehetően előbb a struktúra egészéről megformált kép megalkotására volt szükség. Ám a makroszemléletű kutatások után szükséges és (bizonyos határok között) lehetséges, hogy a városi társadalom kisebb közösségeinek belső viszonyairól érvényes megállapításokat tegyünk. Ebben az értelemben közösségnek tekinthetők például a felekezeti kisebbségek (protestánsok, görögkeletiek, izraeliták), valamint a városi társadalom ekkoriban születő intézményei, az egyesületek.

A reformkori pesti egyesületek történetét ebből a szempontból eddig nem vizsgálták. A magyarországi egyesülettörténeti kutatások az utóbbi másfél évtizedben élenkültek meg, és jelentős, ám igen heterogén, ezért nehezen összefoglalható eredmények születtek. A jelesebb munkák közé tartozik: a magyarországi egyesületek katasztere, melyből azonban csak a vidéki (nem budapesti) egyletek névsora jelent meg (Pór 1988); a Somogy megyei dualizmuskori egyletek részletes és több szempontú vizsgálata (Bősze 1997); a magyarországi egyesületállomány statisztikai jellegű elemzése a dualizmus korszakában (Reisz 1988); illetve a német egyesülettörténet és a szociológiai nézőpont adaptálásának kísérlete (Papházi 1993). Az itt vizsgált korszakra vonatkozóan Pajkossy Gábor idevágó munkásságát kell kiemelni, aki a központi kormányzások levéltári anyaga alapján tipizálta és számszerűsítette a reformkori egyesületi mozgalmat (Pajkossy 1993a, Pajkossy 1993b). Ezen túlmenően néhány egyletről esettanulmány is napvilágot látott. Összességében mégis a kutatások csekély mennyisége és fragmentáltsága állapítható meg.

A magyar egyesülettörténeti vizsgálatok további sajátossága, hogy fogalmi keretük és az alkalmazott elemzési kontextus általában nem követte a megfelelő nyugat-euró-

* A dolgozat doktori disszertációm (Tóth 2000) egyik fejezetének rövidített változata. A kutatást a Research Support Scheme (Open Society Institute) támogatta. A tanulmány megírása során Bácskai Vera nyújtott szakmai segítséget, amit ezúton is megköszönök.

pai kutatások nézőpontváltozását és -bővülését. Az egyesületek iránt elsőként a 19. század közepén nyilvánult meg tudományos igényű érdeklődés, és ekkor fogalmazódott meg — meghatározóan a német liberális jogtörténész Gierke munkáiban — az a koncepció, hogy az egyesület, a modernitás intézményeként a nyilvánosság segítségével sikerrel veszi fel a harcot a „hagyományos” társadalmi erővel. E felfogás szerint az egyesület azért képviseli a haladást a régi, korporatív logikájú társadalmi szerveződéssel szemben, mert léte önálló egyének szabad döntésén alapul. Ezzel összefüggésben azt is kiemeli e hagyomány, hogy az egyesület a civil társadalom melegágya, a polgári alkotmányosság kísérleti és gyakorló terepe (Dann 1986: 45—46, Papházi 1993). Az egyesületek ilyen — lineáris-evolúciós és optimista — beállítása máig hat a kutatásra, ám az empirikus kutatások többnyire az egyes egyesületekre, esetleg ezek típusaira irányultak, kerülve a fenti tétel általános igazolását. Az egyesületek történetének (nemzeti szintű) összegzése az utóbbi évtizedekig váratott magára, amikor Németországban Thomas Nipperdey tekintette át „struktúratörténeti szempontból” a 18—19. századi egyesületeket és fogalmazott meg részletes kutatási programot az addigi ismeretek alapján (Nipperdey 1972), Nagy-Britanniában pedig R. J. Morris foglalta össze a — főleg 19. századi — folyamatokról addig tudottakat (Morris 1983, Morris 1990). Mindketten a polgárság (középosztály) aspirációjához kapcsolták a vizsgált folyamatot, bár eltérő hangsúllyal: míg Nipperdey az egyesületek bizonyos típusaira koncentrálna lényegében az előbb vázolt modernizációs modellen belül értelmezte az egyesületek kialakulását, addig Morris — az egyesületek kialakulásának tényezői közül az urbanizációt emelve ki — abban látta a lényegét, hogy a *middle class* e szervezetek révén formálta a városokon *belüli* hatalmát.

A közelmúltban megjelent német társadalomtörténeti szakirodalmi szemle az egyesülettörténeti kutatások meghatározó történéseinek tartja „az egyesületképződés általános jelensége” iránti megnövekedett érdeklődést és a Nipperdey-tanulmány hatására keletkezett nagyszámú esettanulmányt (Gall 1993: 67—71). A friss szakirodalmi eredmények közül még hármat fontos jelen kontextusban kiemelni: az összehasonlító módszert, a város mint vonatkoztatási keret alkalmazásának terjedését, illetve a mikroszintű vizsgálatokat. (1.) A komparatív elemzés azzal kecsegtet, hogy az egyesületek megalakulásában és működési módjában a korban az ellenfelek által gyakran vádként felvetett utánzási effektus (a korabeli magyar nyelvben is használt kifejezéssel: „majmolás”) valódi szerepét segíthet tisztázni, ezáltal az egyes egyesületek, valamint az „egyesületi mozgalom” működésének dinamikáját is magyarázhatja. (2.) A város mint társadalmi horizont alkalmazása abban nyilvánul meg, hogy az egyesületeket e munkák nem önmagukban vizsgálják, hanem egy-egy város összes egyesületét együtt, melynek révén azok társadalmi tartalmát lehet összevetni és a városfejlődésre vonatkoztatni, egyúttal a vezető aktivisták visszakeresésével a városi társadalom hatalmi struktúrájának a választott önkormányzati tisztségektől esetleg független dimenzióját lehet felderíteni. Morris három brit város ilyen szempontú vizsgálatát végezte el, és a szerzők több német város utóbbi években napvilágot látott monográfiájában is egy-egy fejezetet szenteltek az egyesületek és a városi társadalom kapcsolatának. A Habsburg Monarchia területét tekintve Bécs Vormärz-kori egyesületeiről már évtizedekkel ezelőtt született egy (elsőrendűen politika- és jogtörténeti szempontú) doktori disszertáció (Obrowski 1970), mely azóta sem jelent meg,

Prága egyik városrészének egyleteteiről pedig alapos kutatás eredményei láttak napvilágot, igaz, ennek szerzője a neoabszolutizmus korát vizsgálta (Kruppa 1992). Magyarországon Győrről jelent meg egy hasonló célt követő rövidebb tanulmány (Dominkovits 1994), saját doktori disszertációm pedig Pest egyleteit elemzi (Tóth 2000). (3.) Végül, a mikroléptékű vizsgálatok azt tárhatják fel, hogy az egyleti tevékenység során hogyan konstruálódnak a társadalmi viszonyok, az egyének milyen viszonyban állnak egymással, mi valósul meg a szakirodalomban feltételezett demokratizmusból, mit jelent a gyakorlatban a „rendi határok átlépése”.¹ Ez utóbbi vonatkozásban számos angolszász és német tanulmány alapján tudjuk, hogy a városi egyesületek általánosan jellemző módon abban az értelemben „polgáriak”, hogy nem csak (rendi és/vagy modern értelemben vett) városi polgárok (illetve ennek megfelelő társadalmi helyzetű személyek: kereskedők és kézművesek), hanem nemesek, főnemesek is tagjai lettek. Ugyanakkor a különböző társadalmi helyzetűek eloszlása a vezető és aktivista posztokon, valamint különféle, az exkluzivitást elősegítő eszközök (tagdíj nagysága, felvételi kritériumok, stb.) a rendi társadalom szerkezeti örökségének továbbélését eredményezték (Morris 1983, Blumin 1989, Vörös 1991: 36–37, Gyáni—Kövér 2001: 106–107, Tóth 1998). Az egyesületekről mint a civil társadalom megvalósulásának színtereiről szóló idealisztikus állítás általános érvényességét is gyengítik a frissebb szakirodalom eredményei (Morris 1998, Gorsky 1998).

Jelen tanulmányban egy olyan egyesülettípus bemutatására teszek kísérletet, mely több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt a segélyegylet a korszakban robbanásszerűen terjedt el Pesten, néhány évtizeden belül az egykorú angol középvárosokhoz hasonló taglétszám-arányt elérve, másfelől a segélyegylet működésének vizsgálata jól mutatja, hogy egy „idegen” (feltehetően a bevándorolt német kézművesek által közvetített) minta átvétele és alkalmazása az átalakuló városi társadalom mindennapjaira milyen következményekkel jár. A reformkori segélyegyletekről eddig részletes tanulmány nem jelent meg, a néhány éve megjelent nagyívű szociálpolitikai tanulmány ugyanis az itt vizsgált korszakról inkább csak általánosságokat fogalmazott meg (Hitchins 1995). Ezen kívül az egyik egylet jubileumi kiadványa tekinthető még feldolgozásnak (Walla é.n.). Egyes szélesebb témájú munkákban, illetve a *História* egyesület-tematikájú számában a tárgyról írtak pedig nemcsak mélyíthetők és esetenként korrigálandók, hanem az alaposabb vizsgálat a jelenség értelmezéséhez is közelebb visz (Pajkossy 1993a: 6, Nagy 1975: 422, Vörös 1991: 47–48). Erre részint az egyletek által kiadott különféle típusú nyomtatványok (alapszabályok, tagnévsorok, éves elszámolások, befizetési bizonylatok), részint sajtóhirdetések, részint levéltári iratanyaguk alapján nyílik mód. Ez utóbbiak főként három témával kapcsolatban keletkeztek: megalakulással és alapszabály-módosítással összefüggésben, az egyletek belső visszaélési ügyeit szorgalmazó feljelentések eredményeként, illetve amiatt, hogy egyes tagok öröksei panaszt tettek a tanácsnál, amikor az elhunytak után járó összeget nem, vagy nem teljes mértékben fizette ki az egylet. A segélyegyletek számos hagyatéki leltárban is feltűnnek a hagyatéki aktívum tételei között. E változatos forrásanyag a segélyegyletek működésének sokoldalú megvizsgálását teszi lehetővé (Tóth 2001).

1 Vö. Czoch Gábor tanulmányával a mikrotörténeti kutatások társadalomképéről (Czoch 1998).

Az alábbiakban a lehetséges társadalomtörténeti szempontok közül előbb az egyletek deklarált céljuk szerinti tevékenységét ismertetem, majd szakszerűbbé válásuk folyamatát és az egyesületszerű működésüket (ennek korlátait és bővülését) vizsgálom. Ezután megkísérlem a meghirdetett törekvéseken túli funkciójukat és jelentőségüket megítélni, és ezt társadalmi összetételükkel összefüggésbe hozni.

A SEGÉLYEGYLET MINT BIZTOSÍTÁS

„Minden ember kötelessége, hogy saját jelenlegi, csakúgy mint jövőbeli állapotát valamennyire biztosítsa, hogy ne legyen mások terhére.”²

A segélyegyesületek alapvető elsődleges funkciójuk szerint biztosítási intézetek. A reformkori Pesten ebben az időszakban már különféle káreseményekre lehetett biztosítást kötni: több (az 1840-es évek elejére hat), a Monarchia lajtántúli területén működő biztosítási társaság épített ki ügynökséget a városban. Arra vonatkozóan alig tudunk valamit, hogy ezek ügynökei — a város gazdasági életének meghatározó szereplői, mint például Liedemann Frigyes, Malvieux Keresztély, a Halbauer testvérek, Weisz Bernát — milyen nagyságú üzletkört alakítottak ki. Az azonban látszik, hogy tevékenységükben alapvetően a tűzkárokkal szembeni és az áruszállítási biztosítás dominált, és azt az üzletágat, melyben a biztosítás tárgya maga az egyén (az életbiztosítást), csupán a trieszti általános biztosító vette fel tevékenységi körébe (Wegweiser 1837 és 1841, Triesti Biztosító é.n., Nagy 1975: 422). A pesti városi tisztviselőknek nyugdíjbiztosító intézményük is működött 1808-tól, amely a tizenegy évvel korábban felállított (budai székhelyű) országos nyugdíjintézet mintájára jött létre (Nagy 1975: 421). Ezek mellett alakult ki az 1830-as évektől az előtakarékosság újabb intézménye, a segélyegyesület.

A kifejezés alapvetően két típust takar, melyek közül az egyik csak temetkezési segélyezéssel foglalkozott, a másik viszont emellett a megbetegedett tagok gyógyításának költségeit is magára vállalta. Az utóbbi típusból első látásra csak kettő szerveződött meg (a Pesti 1. és 2. Betegsegélyező és Temetkezési Egylet; a továbbiakban P1BTE és P2BTE) — ezek közül is a magát másodiknak nevező valójában az első folytatásának tekinthető, mivel az alapszabály szerint maximált létszámmal működő segélyegyletek „feltöltődése” után újat kellett alapítani. A nagyobb számban létesült temetkezési egyletek egy része statutumuk tanúsága szerint szintén foglalkozott betegsegélyezéssel is, bár elnevezésükben erre nem utaltak.³

2 Budapest Főváros Levéltára (=BFL) IV. 1202. c. 9428 AN. (Glasz Julianna panaszlevele a városi tanácsnak az Essig-féle egylettel szemben)

3 Például az Essig Sebestyén vezette egylet és a szatócsok segélyegylete. BFL IV. 1202. c. 9428 AN; Magyar Országos Levéltár (=MOL) C. 80. 1837. 13. Egy harmadik típus megalakulására is történt kezdeményezés 1843-ban, ám Rabel András pesti háztulajdonos polgár — mellesleg 1840-ben a P2BTE egyik alapítója és vezetője — beadványát, melyben szegény pesti és budai polgárlányok számára kiházasító egylet tervezett létrehozni, a Helytartótanács azzal az indokkal utasította el, hogy az csupán az alapító nyereszkedésére szolgálna és nem közhasznú. Az alapszabály szerint a szervezet az előbb említett két segély

A temetkezési egyletek igen egyszerű konstrukció szerint működtek. A két legjelentősebb és leginkább professzionálisan működő egylet — a 2000 körüli taglétszámot is elért Pesti 1. Temetkezési Egylet (a továbbiakban P1TE) és a legnagyobb összegű segítyt nyújtó Teufelsdorfer-féle egylet — tagjai a beiratkozáskor nyomtatott lapon kapták kézhez ezeket a szabályokat.⁴ Ennek lényege az volt, hogy az egyes tagok elhalálozásakor a többi tag azonos és változatlan nagyságú összeget — az előbbi egyletben 10, az utóbbiban 20 krajcárt⁵ — volt köteles befizetni, és mivel a tagság létszámát mindkét szervezetben 600 főben állapították meg, az így összegyűlt 100, ill. 200 forint segítyt az elhunyt örököse kapta meg. (A két alapszabály egyedül ezekben az összegekben különbözött egymástól.)⁶ Jellemző e korai statutumok szellemére — illetve feltehetően az ezeket jóváhagyó városi hatóság purista—korlátozó felfogására —, hogy a pénz semmilyen egyéb felhasználását nem engedte meg, eltekintve attól, hogy az adminisztrációs kiadások fedezésére további 40 fő felvételét írták elő, valamint hogy felvételtkor további 10, ill. 20 krajcárt kellett befizetni (külön indoklás nélkül, ám valószínűleg tartalék képzésére). Sőt, a szabályok még azt is előírták, hogy a pénztárban netalán megmaradó összeget — ilyen képződhetett például olyan esetekben, amikor a tag örökös nélkül hunyt el, ugyanis ilyenkor az egylet intézte a temetést — a városi tanácsnak át kell adni. Ezáltal tehát az önszegélyezési célra összeadott magánpénz egy részét tette közpénzzé a városi hatóság, azzal az ellenőrizhetetlen ígérettel, hogy azt valamelyik városi „jótékony” közintézményre fogja költeni.

Könnyen belátható, hogy mi tette vonzóvá a leendő tagok számára ezt a biztosítási konstrukciót: az „átlag tag” éppen annyi, ráadásul egy összegben átvehető pénzt hagyott örököseire, mint amennyit ő éveken (évtizedeken) keresztül, apránként befizetett. A segélyegyletek városi tanácsi felügyelete egyben azt is jelentette, hogy a segélyek kifizetése nagyfokú garanciát élvezett: végrendeletileg hagyományozni lehetett, és az alapszabályok azt is rögzítették, hogy hagyatéki eljárás során tilos volt hitelezők követelésének kielégítésére használni.⁷ Ha ennél korábban halt meg a tag, akkor örökösei anyagilag jártak jól, ha később, akkor a hosszabb élet vigasztalhatta a több befizetésért.

egyesülethez hasonlóan önszegélyezésre épült volna: a tagok házasságukkor minden tagtárs által összeadott egyenlő mértékű és változatlan összegű hozzájárulást kapták volna meg. (MOL C. 80. 1843. 30, 1844. 24, 1845. 40.)

4 Mind az 1834. májusában helytartótanácsi engedélyt nyert P1TE, mind az 1836. júliusában engedélyezett Teufelsdorfer-féle egylet alapszabályát lásd: MOL C. 80. 1838. 17.

5 Az egyszerűség kedvéért minden összeget pengőforintban közlök, függetlenül attól, hogy a forrásban eredetileg ez a pénzegység szerepelt, vagy magam számoltam át (a pengőnek 40 százalékát érő) váltóforintból.

6 Ugyanebben a szisztémában működött, csak kisebb összegekkel — 200 taggal, 30 krajcáros befizetésekkel és 100 forint segéllyel — egy további segélyegylet, a Hanky Mihály asztalosmester által alapított és 1836. márciusában hatósági engedélyt nyert ún. Hanky-Rosznagl-féle temetkezési egylet. MOL C. 80. 1837. 13.

7 Póruł járt azonban az a tag, aki nem a városi tanács által regisztrált végrendeletben rendelkezett: az egyenesági leszármazott nélkül elhunyt Maurer Károly sógornője pl. hiába próbálta a városi hatóságnál elérni, hogy Maurer kiskorú unokaöccseire szálljon a temetési segély összege, annak „önkezével írt és aláírt levele” nem minősült hivatalosnak. Így Maurer eltemetéséhez mindkét egylete 30—30 forintot adott, a többit azonban visszatartották. Ezt az eljárást a városi tanács és a Helytartótanács is helyben hagyta. BFL IV. 1202. 9029. AN, MOL C. 80. 1842. 27. és 1845. 19.

Más temetkezési egyletek ettől eltérő rendszerben működtek. A legnagyobb taglétszámú — 1837-ben állítólag 3493 tagot számláló — terézvárosi temetkezési egyletben, melynek vezetője a városrész plébánosa volt, ám két polgár kezelte a pénztárt, az örökösnek járó alig 20 forintnyi segélyért havi rendszerességgel (tehát a halálozások sűrűségétől függetlenül) kellett 4—4 krajcárt fizetni.⁸ Az Essig-féle egyletben szintén 20 forint támogatás járt, ám ezért két hetente fizettek 4—4 krajcárt a tagok.

Az Essig-egylet megbetegedésük idején is támogatta tagjait, bár igen sajátos módon: ágyhoz kötött betegségeknel heti 1 forint 12 krajcárt kaptak, krónikus és a „mértéktelenség” okozta betegségek esetén viszont nem csak nem részesültek segélyben, de az egyletből is kizárták őket. Ebben az esetben feltűnő, hogy a statutum egyáltalán nem utal sem szakszerű orvosi vizsgálatra, sem az újonnan felveendő tagok egészségi állapotáról szóló igazolásra.⁹ Pedig nem csak a betegsegélyezést nevükben is viselő, de a csupán temetkezési segélyezést végző egyletek működésében is jól látható, hogy a tagok egészségét mind jobban igyekeztek kontrollálni. A P1TE-ben, amelyet kezdetben kézművesmesterek irányítottak, egy polgári címet nem is szerzett tagtárs orvost, Nagy Károlyt választottak előbb másod- („ellenőrködő”) igazgatóvá, majd 1845-ben az egylet vezetőjévé.¹⁰ Nem csak Nagy személye garantálta azonban, hogy beteg személyek felvételével ne terheljék az egyleti pénztárt. Amikor az egylet néhány évvel megalakulása után máris alapszabályainak felülvizsgálatát kérte, az újonnan felvett pontok között meghatározta a felvétel kritériumaként, hogy a jelölt 15 és 50 év közötti egészséges állapotú legyen, és ezt a két igazgató előtt dokumentummal bizonyítsa is.¹¹

A betegsegélyezéssel foglalkozó egyleteknél ennél is szigorúbban vették a betegségek kezelését. A P1BTE-nél már a megalakulást követő első választmányi ülésen egyleti orvost választottak a tagok közül — Fellner Antal józsefvárosi tiszti orvos, az 1827-ben elhunyt polgármester fia személyében. Egyúttal meghatározták, majd a következő években egyre alaposabban kidolgozták kötelmeit, 1840-ben pedig az újabb alapszabályt követően az egyes betegségekre vonatkozó teendők pontos felsorolását is tartalmazó hivatali utasítást fogalmaztak számára, mely e tisztséget már egészségügyi igazgatónak (*Sanitäts-Direktor*) nevezi. E szabályok meghatározták például a tagfelvételtkor a jelöltek megvizsgálását, a betegek látogatásának rendjét, a vizitekért és a kezelésért járó (és a gyors gyógyítást mint érdekelt szem előtt tartva az időben előrehaladva csökkenő mértékű) díjazást, az egyetemi orvoskarról konzíliumra hívott szakorvosok honoráriumát, a patikusokat is érdekeltté, egyszersmind ellenőrizhetővé tevő gyógyszer-támogatási rendszert. Egyúttal lehetővé tették, hogy a beteg maga dönthesse el, hogy az egyesületi orvossal kezeltesse magát, vagy magának választ orvost — az utóbbi esetben természetesen az egyletet erről értesítenie kellett. Fellner rövidesen bekövetkező halála után ismét egy tiszti orvost választottak utódjául, és rajta kívül további orvosokat is alkalmaztak, akiknek területi illetékességét is meghatározták.¹²

⁸ BFL IV. 1202. c. 5751 AN, MOL C. 80. 1837. 13.

⁹ BFL IV. 1202. c. 9428 AN, MOL C. 80. 1845. 18.

¹⁰ MOL C. 80. 1845. 20.

¹¹ MOL C. 80. 1845. 20.

¹² BFL X. 216.

A megbetegedett tagok állapotának szakszerű felügyeletére valóban nagy szükség volt, mivel a betegségbiztosítás a temetkezési segélyezésnél több kockázatra épült. Az előbbinél ugyanis kötött összegű befizetéseket teljesítettek a tagok, a több, nagyrészt nem kalkulálható tényezőkön múló kiadás ellentételezéseként. A P1BTE-nél az első alapszabály szerint 30—30 krajcárt kellett negyedévenként befizetni erre a célra, ill. temetkezési hozzájárulásra, ám már fél évvel később, 1836. október elejétől differenciáltabb rendszert vezettek be, melynek értelmében az azután felvett tagok közül csak a 10—49 éves tagok számára maradt azonos a díj, 50 és 55 év között 1,30 pft, 55 és 60 között pedig összesen 2 pft volt a negyedévi tagdíj. 1837 áprilisában további szigorítás lépett életbe: a felvétel felső korhatárát 55 évre csökkentették, a negyedévenkénti 1,30 forintos „osztály” korhatárait pedig 40—50 évben állapították meg. Bár e változtatások indoklásakor az idős korban gyakoribb betegségekre hivatkoztak, ezt a megoldást nem találhatták kielégítőnek, ugyanis 1839 januárjában úgy döntöttek, hogy „a tagság többségének kívánságára” különválasztják a gyógyítási és temetkezési díjak kezelését. Az utóbbira a más egyletek kapcsán fentebb már leírt rendszerben minden egyes halálozás után egységes összegű hozzájárulást szednek be (ekkor alkalmanként 12 krajcárt, amit viszont a taglétszám növekedésével csökkenteni fognak), az előbbire viszont egységesen 36 krajcárt negyedévenként.¹³ Ezt a rendszert szentesítette az egylet újabb alapszabálya, amely legalább 1846-ig érvényben is maradt (akkor fejenként 6 krajcáros befizetésért 130 forintot kaptak a temetésre az örökösök).

A konstrukció azonban így is felettébb kockázatos volt, amint arra egy újságcikk rá is mutatott. A cikk írója szerint egy-egy betegség 30, sőt olykor 40—60 forintjába is került az egyletnek, így a pénztár egyenlegét csak úgy lehetett fenntartani, ha sok tag éveken keresztül nem betegedett meg, vagy a „tehetősebb osztályba tartozó” tagok „a szegényebb tagok érdekében” nem tartottak igényt az ingyenes orvosi kezelésre. A cikk szemmel láthatóan ez utóbbi változatra tette a hangsúlyt, amikor a „szegény polgártársak iránti komoly jócselekedetnek”, a jótékonykodásra „szép alkalomnak” állította be a helyzetet, utalva az egylet összetételére, melyben „jelentős számú tekintélyes férfiú és asszony” is tag.¹⁴

Az orvosi ellenőrzés növekvő szerepe mellett abban az értelemben is érzékelhető az egyleti működés professzionalizálódása, hogy az egyletek igazgatása is egyre szakszerűbbé vált. A bürokratizálódást olyan jelenségek fokozatos, ám gyors ütemű elterjedése jelzi, mint hogy több egyletben ügyvédi képzettségű személyeket bíztak meg a jegyzői tisztséggel, a választmányi üléseken jegyzőkönyvet vezettek, az egyletek nyomtatott bizonylatokat adtak a tagok befizetései alkalmával, az egyleti pénzbeszedőktől — a hatóságoknál is alkalmazott gyakorlathoz hasonlóan — óvadékot kértek. Jelképes erejűnek mondható az a változás, amikor 1839-ben a P1TE bevezette a választott tisztségviselők díjazását. Ez a döntés az egyleten belül komoly ellenállásba ütközött, és a tiltakozók a városi tanácshoz intézett panaszukban arra hivatkoztak, hogy „az ily kegyes céloknál semmiféle pénzbeli jutalmazásoknak nem volna helye”. Az egyleti választmány azonban azzal érvelt, hogy „szegény sorsú mesteremberektől és kézmű-

¹³ BFL X. 216. 1. Sessions 4., 5., 6.

¹⁴ Pester Zeitung, 1846. 358.

vesektől [...] saját keresetmódok félretételével való ingyen fáradozást s hivataloskodást kívánni nem lehetne”, emellett az igazgatók és a jegyző fizetése segít megelőzni a visszaélést, s általa „az illető hivatalbeli kötelességének szigorúbb teljesítésére köteleztetik”.¹⁵

A temetkezési egyletek hatékonyabb működését segítette elő a taglétszámok maximálásának rugalmas kezelése és a kisebb egyletek összeolvadása is. Nem magától értetődő, hogy több segélyegylet is működhetett a korban Pesten, egyfajta piacot alkotva. Nincs tudomásunk ugyanis más egylettípusról, melyből 1848 előtt egyidejűleg több is működött Pesten. A piac 1840-es évek eleji „beszűkülése” a P1TE vezetőit is foglalkoztatta, legalábbis erre hivatkozva kérték 1843-ban a statutum újabb revízióját. A Helytartótanácsához írt kérvényükben arra hivatkoztak, hogy az egylet második, majd harmadik részlegének engedélyezésével egy ideig „rendesen folytak a dolgai” az egyletnek, ám „más hason célú egyletek is keletkeztek” a városban, ahol csak 5 krajcárt kellett temetésenként fizetni. „Ezen verseny által az első egyesület oly csonkulást szenvedett, hogy a három osztály tagjainak száma 1319-re apadt” a korábbi 1900 fölötti létszámról, s így az elhunytak örököseit már alig tudják kifizetni. Az egylet szerint a megoldás a három osztály egybeolvasztása és vezessék be az 5 krajcáros temetkezési hozzájárulást „a többi egyesületekkel concurrentia kiállhatásául”. A városi tanács kezdeti ellenkezését feladva végül elfogadta a változtatást, talán annak az érvek hatására, hogy a döntés késleltetése esetén az egylet taglétszáma annyira lecsökkenhet, hogy végül fel kell oszlatni.¹⁶ A koncentráció egy másik módja a Hanky-Rosznagl-féle egylet beolvadása a P1TE-be. Ez a korábban 220 fős létszámú egylet 1845 elejére 140 főre apadt, ami által fennállása került veszélybe, így a kölcsönös érdekre hivatkozva kérte felvételét Nagy Károly igazgatótól. Míg a P1TE vezetése örömmel vette a taglétszámának újbóli növelését ígérő lehetőséget, az egyleten belüli ellenzék a döntéssel szemben foglalt állást, (többek között) arra hivatkozva, hogy az újonnan felvettek között sok az idős ember, akik így inkább jelentenek terhet az egyletnek, mint nyereséget.¹⁷

EGYESÜLETEK-E A SEGÉLYEGYLETEK?

„Hogy az 1800 tagok összehívására alkalmas hely sehol sincsen, ez oly világos, hogy azt okokkal támogatnunk felesleg volna.”¹⁸

Az intézménytípus bemutatása és egyes fejlődési folyamatainak elemzése után indokolt megvizsgálni, hogy mennyiben tekinthetők egyáltalán egyesületnek a segélyegyletek. A kérdés megválaszolását megnehezíti, hogy a korban nem létezett egységes, formalizált definíció az egyesületekről, ami nyilván összefügg azzal, hogy a kortársak többsége számára nem is képezett egységes jelenséget az egyesület mint intézmény.

15 MOL C. 80. 1841. 25. (A P1TE választmányának indoklása az új alapszabályról.)

16 MOL C. 80. 1842. 27.

17 BFL IV. 1202. h. 5433. AN., MOL C. 80. 1845. 20. és 1846. 40.

18 BFL IV. 1202. h. 5433. AN. (A P1TE választmányának levele a városi tanácshoz, melyben megindokolja az egylet, hogy miért nem kérték ki a tagság véleményét a három osztály egybeolvasztásának ügyében.)

Disszertációmban a tárgy szempontjából szóba jöhető forrástípusok (lexikon, szótár, összeírás, röpirat, városleírás, címtár, egyleti kiadványok) által sugallt meghatározások egymás mellé helyezése után a korabeli egyesületeket olyan szervezetekként definiáltam, melyek közhasznúnak tekintett célra, (döntően) magánszemélyek önkéntes, anyagi áldozattal (adakozással) járó, intézményesült (tétéles szabályokat követő) szövetkezéseként működtek, s amelyek fölött a hatóság csupán védnökséget látott el, de maguk nem voltak hatósági szervek. Másodlagosnak tekintettem viszont a konkrét szervezeti formát, az egyesületi tevékenység rendszerességét és a „demokratikus” procedúrák mértékét (ezekre többnyire úgy sincs adat), továbbá az intézmény megnevezését (társaság, intézet, egyesület, egylet) (Tóth 2000).

A pesti segélyegyesületek megfelelnek ennek az összetett meghatározásnak, azzal a megszorítással, hogy a temetkezési hozzájárulás befizetése nyilván nem azonos a jótékonyági egyletek számára felajánlott adomány vagy casinói tagdíj befizetésével — sem nagyságában, sem természetében. Az 1840-as évekre nagyobb számban megjelenő városleírások és címtárak mégsem említették őket az egyletek (pontosabban a jótékony célú közintézetek) között. Jellemző, hogy ezen a forrástípuson belül egyedül a Blaskovits Sándor által kiadott *Pesther und Ofner Wegweiser* nevezett meg segélyegyesületet — ez is csak a P1TE-et és csak attól az évtől kezdve, hogy maga Blaskovits az egylet titkára lett (Wegweiser 1841). Ez azt jelzi, hogy az egyesületi működés egy fontos elemét — a nyilvánosság számára érdekes és fontos intézménynek való elfogadtatásukat — nem sikerült ekkorra megszerezniük a segélyegyleteknek. Hasonlóan járt el a városi tanács is, amikor a Helytartótanács politikai—rendészeti indítéktól vezérelt felszólítására 1845-ben felterjesztette a városban működő egyesületek listáját, ám ezek között egyedül ezt a segélyegyletet nevezte meg.¹⁹ Ez annyiban meglepő, hogy saját hatáskörében már 1836-ban összeírta a városban működő segélyegyleteket, és azóta is több ilyen intézmény ügyében járt el.²⁰ Magyaráztatul szolgálhat viszont, hogy a városi hatóság lényegében a céhekhez hasonló módon kezelte a városban működő és nem valamilyen más törvényhatóság alá tartozó egyleteket: működésük ellenőrzésére egy tanácsnok személyében tanácsbi biztost küldött ki, aki a pénz kezelését és a tisztújításokat kontrollálta.²¹ Maguk a segélyegyletek sem használják következetesen az 'egylet' kifejezést. A nagyszámú ránk maradt német nyelvű statutumban a legváltozatosabb, és gyakran a szövegen belül is egymás szinonimájaként használt elnevezéseket olvashatunk.²²

19 BFL IV. 1202. c. 9180. AN. Az 1856-os birodalmi egyesületi statisztika viszont a jótékonyági célokat szolgáló egyletek egyik altípusaként, megszorítás nélkül egyesületként minősítve, nevezte meg őket (Stubenrauch 1857). A Vormärz-kori bécsi egyleteket vizsgáló és alapvetően jogtörténeti szempontú megközelítést alkalmazó Obrowski is egyesületnek tartja őket, ám a jótékony egyleteket követően, tehát nem azokon belül tárgyalja (Obrowski 1970: 75—84).

20 MOL C. 80. 1837. 13.

21 A hivatali posztjáról korábban korrupciós váddal elmozdított Neumayer tanácsnokról pl. úgy ír a városi tanács, hogy „visszahelyeztetése után ezelőtt felügylése alatt volt céheket visszavévn” egyúttal annak az egyletnek az ügyeit is visszakapta, mely „szintén biztossági felvigyázására bízva volt”. BFL IV. 1202. h. 13494. AN.

22 Például: a Leichen-Verein mellett 'Beerdigungs-Verein' (mindkettő: 'temetkezési egylet'), 'Leichen-Collecte' (magyar változat: 'halotti gyűjtés'), 'gegenseitig unterstützende Gesellschaft' ('kölcsonösen támogató társaság'), 'Freundschaft' (kb. 'barátság', 'rokonság'), 'Bruderschaft' (testvérület), sőt 'Assecuranz' ('biztosító') BFL IV. 1202. h. 4331. AN.

A szakirodalmi recepció sem sorolja a segélyegyleteket az egyesületek közé: Kósa János Pest—Buda reformkori elmagyarosodását társadalomtörténeti módszerekkel is vizsgáló tanulmányában nem említette a „társadalmi szervezetek” között (igaz, például a jótékonyági egyletekről sem vett tudomást) (Kósa 1937: 53—56), és a korábban már említett egyesületi kataszter összeállítója is az anyaggyűjtésből tudatosan kihagyott intézmények között említette őket (például a sport- és tűzoltó egyletekhez hasonlóan) (Pór 1988: 3).

Ez a jelenség több tényezővel is magyarázható, így azzal is, hogy a segélyegyletek alapvetően tagjaik egzisztenciális érdekeit követve működtek, és nem szabadidős szervezetként — ez utóbbi ismérvet egyébként a tekintélyes társadalomtudományi szaklexikon cikkírója nem tekinti az egyesület-definíció részének, csak az egyletek egy szűkebb csoportjára jellemzőnek (Sills 1968: 360—363). Másrészt a segélyegyletek alig jelentek meg a nyilvánosság előtt, és más típusú egyletekkel ellentétben nem vállaltak sem közvetlen, sem közvetett szerepet az országos politikai folyamatokban.²³ Harmadrészt tagságuk is alig érintkezett más egyletekével, — egyedül a polgári lövészegyletben, ebben a reformkorban egyre inkább általános társasegyletté váló szervezetben sikerült néhány segélyegyleti vezetőt azonosítanunk,²⁴ — pedig ez a fajta átfedés a pesti városi egyesületekre általánosan jellemző volt (Tóth 2000). Ebben a tekintetben hasonlóság mutatkozik Pest és a korabeli Bristol közt, ahol a segélyegyletek — a „civil társadalomhoz” tartozó többi egyesülettel ellentétben — nem középosztályi (*middle class*), hanem kézműves (*artisan*) jellegűek (Gorsky 1998: 305—306). Természetesen az egyes társadalmi kategóriák egészen más társadalmi kontextusban és folyamatokban értelmezendők a két városban, az azonban figyelmet érdemel, hogy az angol szakirodalom is éppen összetételükre alapozva tartja ellentmondásosnak a segélyegyletek egyesületkénti (*voluntary society*) besorolását.

A pesti temetkezési egyletek tagjai kezdetben kevés lehetőséget kaptak az egyleti életben való részvételtre. Az 1834-es statutum szerint a P1TE-ben a hat személyből álló választmánynak évente egyszer, a tanácsi biztos jelenlétében volt szabad találkozni, a tagoknak viszont „nem lehet s nem szabad soha egybegyűlniök”. Az 1842-ben jóváhagyott alapszabály már sokat engedett ebből a szigorból, mikor úgy rendelkezett, hogy a legfeljebb három évenként megtartandó tisztújításon a férfi tagok szótöbbsége alapján választják a választmányt, mely utána saját köréből választ igazgatókat és jegyzőt. Ha viszont az 1845-ös tisztújításról fennmaradt feljegyzésben az egyes választmányi helyekre leadott szavazatokat összeadjuk, akkor legfeljebb 28 szavazót találunk.²⁵ Ez összefügghet az egyleti vezetés ellenérdekeltségével, de egyszerű fizikai adottságokkal is. Amikor ugyanis a városi tanács három osztály összeolvasztásának kérdésében számon kérte a választmánytól, hogy kikérték-e a teljes tagság véleményét, akkor a választmány — amellet, hogy a statutum értelmében általános döntéshozatali jogosult-

23 Nipperdey szerint Németországban az 1840-es évek politikai aktivizálódása során más egyesülettípusokkal együtt a segélyegyletek is átpolitizálódtak (Nipperdey 1972: 38).

24 Köztük a már említett Teufelsdorfer Pétert, Hanke Mihályt vagy a Pesti 2. Betegsegélyező- és Temetkezési Egylet igazgatóját, Székely Károly patikust. BFL X. 234. 4—5.

25 MOL C. 80. 1838. 17. és 1845. 20.

sággal bír az egyesület ügyeiben, — arra is hivatkozott, hogy sem elegendő hely nincs 1800 fő összehívására, sem „politialis” (rendészeti) biztosítás.²⁶

Ehhez képest feltűnő, hogy ebben az egyesületben tíz év alatt két igazgatót, köztük az emblemikus tekintélyű alapító Zahrada Róbertet is sikerült leváltani hatósági beavatkozás nélkül.²⁷ Az egyesületet alapító Zahrada szabómestert 1842 őszén úgy emlegeti az év eleji tisztújítás alkalmával hivatalba került választmány, mint aki önkényesen igazgatta és 300 forint adósságra sodorta az egyesületet, és bár újra jelöltette magát, „mégis igazgatóságot többé el nem nyerhetett”.²⁸ Az 1830—1840-es évek fordulóján az egyesületet a tanácsnál és a Helytartótanács előtt többször is bepanaszoló Stieff Károlyból viszont néhány évre 1845 körül ellenőr igazgató válhatott, ami azt sejteti, hogy fellépésével valóban jelentős nagyságú csoportot képviselhetett. A leváltott vezetők közül többen egyébként választmányi tagok maradtak. A Teufelsdorfer-féle egyesületben sem maradt kontroll nélkül az igazgató hatalma: egy 1843-as tanácsi jelentés szerint több tag nem kapta meg járandóságát, amiért a választmány Teufelsdorferre hárította az anyagi felelősséget. Az igazgató ezt el is vállalta, és a több mint 1100 forint adósságot saját házára táblázták be, ám a kifizetés elhúzódhatott, mert az adósság kitáblázását csak 1850-ben kezdeményezte a közben elhunyt Teufelsdorfer özvegye.²⁹ Végül a P1BTE-et is elérte a vezetőleváltási hullám, amikor az 1836 és 1845 között az egyesületben — a vele szembe fordult többi egyesület vezető kifejezésével — „felügyelő, számvérvő és ügyszólván határtalan főigazgató” Augustin századosról kiderült, hogy „erszénye javára” 1273 forintot sikkasztott és a számadásokat meghamisította.³⁰

A példák azt bizonyítják, hogy valamilyen szinten az alapszabályi korlátozások dacára is működött a tagság kontrollja és minden egyesületben működött az igazgatók mellett választmány is, amit amellet szóló érvek tekinthetünk, hogy valóban egyesületnek minősíthetők a segélyegyletek.³¹ Szintén az egyesületek szokásaival mutat rokonságot, hogy a nagyobb szervezetek fokozott mértékben fordultak a nyilvánosság eszközeihez. Ennek legegyszerűbb megjelenése a P1BTE több hirdetése a pesti német lapokban (a *Pesther Kundschafts- und Auctionsblatt* című hirdetési újságban, ill. a *Pesther Tageblatt* című hírlapban), melyben részben új tagokat próbáltak toborozni, részben a tagokat tájékoztatták az egyesület működésében beállt változásokról. Egy az egyesület tevékenységét bemutató, a *Pester Zeitung*ban 1846 karácsonya előtt aláírás nélkül megjelent cikk pedig nemcsak részletesen ismertette a biztosítási konstrukciót, hanem fejtegetései közt a propaganda módszereit gazdagon alkalmazva magasztalta az egyesület biztonságos, átlátható és közhasznú működését, amivel talán az Augustin kapitány bukása körüli gyanakvást is csökkenteni igyekezett.³² Bár más segélyegylettől

26 BFL IV. 1202. h. 5433. AN.

27 Az egyesület később is „Grónay igazgatása alatti Zahrada-egyesületnek” nevezték. BFL IV. 1202. h. 8042. AN. Grónay elmozdításáról: BFL IV. 1202. h. 10547. AN.

28 BFL IV. 1202. h. 8861. AN, MOL C. 80. 1833. 32. 2.

29 BFL IV. 1202. h. 9594. AN.

30 MOL C. 80. 1846. 40. és 1847. 17. Valószínűleg ennek az ügynek köszönhető az a kivételes szerencse, hogy az egyesület teljes tagnyilvántartása és pénztárkönyvei fennmaradtak. BFL X. 216.

31 A választmány elnevezés — noha egyes statutumokban ’biztosság’ néven szerepel —, ill. ennek német változata (Ausschuss) is az egyesületek terminológiájának felel meg.

32 *Pester Zeitung* 1846: 358. (december 15.)

sajtóhirdetést eddig nem találtam, a nyilvánosság felhasználásának az egyesületekével megegyező eszközének tekinthetők a nyomtatásban megjelent éves jelentések is, melyek az egyleti vezetőség névsorán és elérhetőségén kívül az adott évben elhunytak nevét és adatait, valamint a pénztár éves forgalmának főbb számaint is közölték, nyilván a nagyobb fokú ellenőrizhetőség céljából.³³ A tagok jogbiztonságát egy másik módon szolgálta a tagoknak a beiratkozáskor átadott nyomtatott alapszabály, és részint ez lehetett a rendeltetése a nyomtatott tagnévsoroknak is, bár ennek kiadásával talán reprezentációra és a csoportidentitás megteremtésére is törekedtek az egyletek vezetői.

A több ponton megfigyelt hasonlóság mellett a legfontosabb különbség a pesti és az egykorú angol segélyegyletek között az, hogy a pestiek valószínűleg nem, vagy jóval kisebb mértékben működtek baráti körönként. Az angol segélyegyletek rendszeresen együtt lakomázó és ünneplő klubok is voltak, ahol a kölcsönös segélyezés és a közös szórakozás összekapcsolódott. Szemtanúk beszámolóí és az egyletek szabályzatai esetenként havi rendszerességgű tivornyákat sejtetnek, majd ugyanezek az emberek az egyházi ünnepeken a városrész templománál körmeneten vitték az egyleti zászlót (Gorsky 1988: 312). Pesten egyleti zászlóról egyetlen egylet, a józsefvárosi német szőlőművesek egylete esetében tudunk, és mivel ennek az egyletnek az 1848 előtt elkészült három zászló igen sokba került — az utolsó az 1846-os felszentelési ünnepség költségeivel együtt több mint 1000 forintba —, feltételezhető, hogy a viszonylag jól dokumentált többi segélyegyletben nem használtak egyleti zászlót, különben erről a források említést tennének. A zászló használatának kérdése azért fontos, mert a józsefvárosiak ezt vitték magukkal az egyházi ünnepek idején a körmeneteken, vagy például az 1838-as árvíz utáni nagymisén. A zászló az egylet erős helyi kötődését jelképezhette, ugyanis az átalakítás után 1828-ban felszentelt zászlóra a „zászlóanyja” külvárosi bíró felesége és a helyi plébános nevét írták fel. Ez egyben magyarázat lehet arra, hogy miért egyedi a józsefvárosi egylet helyzete: ez a városrész ugyanis Pest leghomogénebb katolikus külvárosa volt. Bár az egylet 1836-ben elfogadott statutuma szerint a felvétel kritériumai közt sem a katolikus felekezet (csak a keresztény vallás), sem foglalkozási korlátozás nem szerepelt, feltételezhető, hogy valóban a katolikus szőlősgazdák léphettek be, ilymódon nem jelenthetett problémát, hogy az egylet jelképét használják egyházuk szertartásain (Walla é.n.: 3—14).³⁴ Az alábbiakban bemutatjuk azt is, hogy a nagyobb egyletek tagsága mennyire heterogén volt, ami nyilván nem kedvezett a spontán közösségformálódásnak.

Az angliai segélyegyletek másik jellegzetes vonása, hogy „székhelyük” egy-egy kocma volt. Ez szintén elüt a hasonló pesti egyletek rendszerétől. Bár Pesten is nagy számú — az 1830-as évek közepén 709 (Kósa 1937: 221) — kocma üzemelt, csupán az alig 90 tagú Essig Sebestyén kocsmáros vezette temetkezési egyletről van okunk feltételezni, hogy az italmérés üzleti érdeke és a tagok közös időtöltése hozta létre és

33 Az általam látott legkorábbi ilyen nyomtatvány (*Cassastand-Ausweis*) a P2BTE 1844-es évről készült. BFL 1202. h. 10079 AN. Lásd még ugyanezen egylet 1845-ös évről: MOL. C. 80. 1845. 19. Ugyanígy jellegű nyomtatvány évenkénti készítését és a tagok közti ingyenes szétosztását a P1TE 1842-ben jóváhagyott alapszabályai is előírják.

34 BFL IV. 1202. c. 10164. AN.

segített működtetni.³⁵ A nagyobb egyesületek kiadványai viszont általában a tisztségviselők lakcímét tüntették fel, ahol érdeklődni lehetett az adott szervezetek felől, egyedül a P1BTE és a P2BTE béreltek irodahelyiséget.

Az egyleti tagok csoportidentitásának további tényezője lehetett az elhunytak temetésén való részvétel. Pesten az ismert statutumok közül egy sem tette kötelezővé a megjelenést. Bár ezen a téren is érzékelhető a gyülekezés-ellenes szigor gyengülése a P1TE-nél, ahol 1834-ben még azzal intézték el a kérdést (közvetlenül a gyülekezési tilalmat megfogalmazó cikkely után), hogy a temetéseken való megjelenés „mindenik tagnak szabad tetszésére bízatik”, később viszont előírták, hogy a pénzbeszedő egyúttal értesítsen minden tagot a temetés időpontjáról, és arról is rendelkeztek, hogy az ingyenesen használható egyesületi fáklyákat csak a holttest megszenteléséig szabad égetni. Talán ezek az egyesületi fáklyák pótolták az egyleti zászlókat mint a közösség tárgyi szimbólumát.

A fentieket úgy összegezzük, hogy kevés nyomát látni annak, hogy a pesti segélyegyletek csoportidentitással bíró, valóságos közösségek lettek volna. Ez az összkép azonban több tényezőre is visszavezethető, melyek közt fontos lehet az abszolutista kormányzat gyanakvása, a városi hatóság ellenérdekeltsége éppúgy, mint az erre vonatkozó források hiánya. Ettől függetlenül formai szempontból egyesületek voltak, és a demokratizálódási, szakszerűsödési tendenciák és a nyilvánosság irányába törekvés alapján egyre inkább számíthattak arra, hogy akként is fogják őket kezelni. Ebbe az irányba mutatott jelentős számszerű súlyuk, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy a városiak tömegei látták saját életükre nézve szükségesnek és megbízhatónak az általuk kínált biztosítást.

A SEGÉLYEGYLETEK FUNKCIÓI

„A hátrahagyott családot gyakran nem csak az elhunyt eltakarítása, hanem az időszerinti szükségek kielégítése is a legerhesb aggodalomba süllyeszté.”³⁶

A pesti segélyegyesületeknek egy 1836-ban keletkezett városi jelentés szerint összesen legalább 5600 tagjuk lehetett — ez a Zahrada-, Teufelsdorfer-, Hanky-, Augustin-féle és a terézvárosi segélyegylet taglétszámát foglalja magába, és emellett a forrás még három, foglalkozásokhoz kötődő együletet is említ, létszámadat nélkül.³⁷ Ugyanebben az időszakban a város polgári lakossága a különféle források szerint 60.000—65.000 fő körül lehetett (Herczegh 1965: 173), a teljes népességszámot legjobban megközelítő lélekösszeírások szerint a katolikus lakosságban 51—52 százalék, a protestánsoknál 60 százalék körüli volt nagykorú, a nem-nemes férfiak között pedig az árvíz előtti években 41 százalék körül mozgott a 17 és 40 év közöttiek aránya (Bácskai 1988: 203).³⁸

35 BFL IV. 1202. c. 9428 AN.

36 MOL C. 80. 1845. 20. (A P1TE 1842-ben jóváhagyott alapszabályának bevezetője)

37 BFL IV. 1202. c. 5751. AN. A P1TE tagsága az ezelőtti években ugrásszerűen nőtt: az első „részleget” 1833 augusztusában, a másodikat 1834 júliusában, a harmadikat 1836 márciusában alapították meg, ami a korábbi részlegek 640—640 fős tagsággal való feltöltődését jelenti. MOL C. 80. 1840. 31.

38 BFL IV. 1202. c. 5040. AN.

Bár e számok egyike sem alkalmazható közvetlenül a tagsági arány kiszámításához bázisnak — ugyanis a legtöbb egyletben 15 és 50 év között vettek fel tagokat és a nők felvételében is eltértek egymástól az egyletek —, durva becsléssel a felnőtt korú lakosság 16, a teljes népesség lakosság 8—9 százaléka lehetett tag valamelyik segélyegyletben. Még sokkal magasabb az arány, ha például az egyleti tagság feltehetően legalább negyedét kitevő kézművesek „egyleti szerveztségét” nézzük, akik száma a különféle kimutatások szerint az 1820-as években 3500—4000 körül lehetett (Bácskai 1972: 290).

A későbbi évekből nem áll rendelkezésre olyan összesítés, amely azonos időszakban az összes egylet tagságát akár becslésszerűen megadná. A részadatokból látszik, hogy az újonnan létrejött egyletek tagsága több ezer főre rúgott és a régebbiek taglétszáma is tovább bővült, ám ezalatt a városi népesség is a korábbi mértéket is meghaladó ütemben nőtt, így nem állíthatjuk biztosan, hogy az 1840-as években tovább emelkedett volna a segélyegyleti tagság aránya. A népességszámhoz viszonyított arány értelmezéséhez nemzetközi párhuzamot keresve azt látjuk, hogy nemcsak a már említett és 1831-re a 100.000 fős népességet is túllépő Bristolban ingadozott a 19. század folyamán végig 8—9,5 százalék között ez az érték (Gorsky 1998: 311), hanem 1803-ban az ország egészére (tehát a nem urbanizált területekre is) vetítve is 8 százalék volt a regisztrált segélyegyletek tagságának aránya (Rule 1992: 130). A regisztrálást az 1793-ban hozott, és az egyleteknek bizonyos állami támogatást (csőd esetén segítséget) nyújtó törvény rendelte el, így feltételezhető, hogy többségük vállalta a feliratkozást, elképzelhető azonban, hogy a szervezetek egy része nem került be a nyilvántartásba.

Mi magyarázza ennek a Pesten hivatalosan csak 1834 óta jelen lévő intézménynek a feltűnően gyors elterjedését? A kérdés megválaszolásához az intézményi előzményeket és a reformkori Pest gazdasági változásait is szükséges röviden megvizsgálni.

A magyar történettudomány még adós a városi közösségek ősi, az özvegyeket és árvákat támogató intézményeinek szisztematikus és mély kutatásával, valamint annak vizsgálatával, hogy ezek az intézmények mennyire maradtak fenn, illetve alakultak át a török hódoltság kora után és az újkori társadalmi átalakulás során. Az azonban általánosságban megállapítható, hogy a köztársaságkori római collegiumoktól kezdve a középkori kalandos társaságokon keresztül a bányatársládákig és a céhkassza segélyező funkciójáig számos formája alakult ki az elesettek támogatásának Európában, és ezek Magyarországra is eljutottak (Bevilaqua-Borsody 1931: 222—227, Csizmadia 1977: 15—16). Az angol szakirodalom is hangsúlyozza e funkciók továbbélését a céhek késő-középkori válságát követően, melyek a helyi kézművesek családjain kívül a vándorlásuk során a városba érkezett legények támogatását is magukra vállalták, és a 18. század közepén — akkor *box society* vagy *benefit society* néven — már a városi lakosság jelentős csoportjaira (Londonban a felnőtt férfi lakosság negyedére, a legnagyobb vidéki városban, Norwichban kb. ötödére) kiterjedtek (Gorsky 1998: 306—307, Clark 1986: 7—8). Feltételezhető, hogy ezek segélyező funkciója és a segélyegyletek kialakulása között Pesten is kimutatható lenne a kontinuitás. Egy 1833-ban kelt — tehát az első segélyegyletek hivatalos jóváhagyását alig megelőző — városkapitányi jelentés tizenkét olyan, a beteget és az elhunytak után maradt családtagokat támogató „kasszát” sorol fel, melyek nagyobb része foglalkozásokhoz kötődik, mesterek, legények vagy éppen kontárok irányítása alatt állnak, és amelyek egyikét sem sikerült a későbbi

segélyegyesületekkel azonosítanom.³⁹ A segélyegyletekben általánosan alkalmazott „kettős zár” alatt tartott „láda” intézménye — vagyis hogy a pénz őrizetére szolgáló ládát csak a két vezető együttes jelenlétében lehetett felnyitni — szintén céhes eredetű. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy nagyrészt a céhes előzményeknek köszönhető, hogy a segélyegyletek annyira könnyen gyökeret eresztettek a városban. Egyébként a segélyegyletek egy része sem a statutum jóváhagyása után szerveződött meg — az Essigféle egyesület állítólag 1820 óta működött, a Teufelsdorfer Péter vezette temetkezési egyesületről pedig 1843-ban azt jelentették, hogy akkorra „több, mint 20 éve” létezett.⁴⁰ A segélyegyletek tehát jelentős előzményekre épülve keletkeztek a reformkori Pesten, de ebben a formában kétségkívül újdonságot jelentettek, amennyiben — a céhes önszervezéssel szemben — bennük nem volt kötelező a tagság, hanem a tagnak jelentkező önálló döntésén múlt, és tagságuk foglalkozási szempontból rendkívül vegyes volt.

Az egyesületek gyors terjedését értelmezendő ésszerűnek tűnt megvizsgálni, hogy vajon mekkora szerepet játszhatott ebben a temetkezés költségeinek esetleges emelkedése az 1830—1840-es években. Ebből a célból 25—25 hagyatéki iratsomót vizsgáltam meg 1826-ból, 1836-ból és 1846-ból, és emellett még mintegy 20, más években, de ebben a korszakban keletkezett hagyatéki leltárt is felhasználtam. Ezek alapján megállapítható, hogy ritka az olyan temetés, melynek költségei a 100 forintot meghaladták volna (ilyen például egy nagykereskedő, egy aranyműves és az egyik királyi hivatal tisztviselője) az 1840-es években, és a korábbi időszakra vonatkozó adatok alapján az sem látszik, hogy a költségek jelentősen emelkedtek volna a megelőző évtizedekben.⁴¹

Nem egyedi eset viszont, hogy az elhunytak egyszerre több segélyegyletnek is tagjai voltak. Az 1846-ban elhunyt Esch Antalné után pl. özvegye három egylettől kapott segílyt: a Wohldran terévvárosi plébános által vezetett temetkezési egylettől 22, a P1TE-től 100, a P2BTE-től pedig 130, összesen tehát 252 forintot (ez teszi ki a 304 forintos hagyatéki aktívum legnagyobb részét), amivel szemben 50 forintnál is kevesebb, a temetéssel összefüggő kiadás áll a kimutatásban.⁴² Pasberger Ferenc ezüstműves — aki tekintélyes nemesektől is kapott megrendeléseket ékszerkészítésre — két temetkezési egyesületben is tag volt, és 1845-ban bekövetkezett halálakor örököse ezektől összesen 220 forintot kapott, ami viszont nem érte el a 245 forintos temetési költséget.⁴³ Ez azonban a ritka eset, az egyes egyesületeknél általában 100—130—200 forintos segílyösszeg a legtöbb esetben felülmúlta a hagyatéki leltárban elkönyvelt temetési kiadásokat.

Így azonban felvetődik a kérdés, hogy vajon nem „biztosították-e túl” magukat az egyesületi tagok. Különösen jogosnak tűnhet ez a kérdés, ha a több egyesületben is taggá vált személyek helyzetét vesszük figyelembe, ugyanis innen nézve a több egyesület nem riválisa egymásnak — ahogyan azt a P1TE vezetői beállították⁴⁴ —, hanem a viszonylag

39 BFL IV. 1202. h. 4331. AN.

40 MOL C. 80. 1843. 17.

41 A kimutatások és mellékelt számlák részletességét jelzi, hogy az egyházi szertartással kapcsolatos kiadások mellett szokás volt feltüntetni pl. a koporsóért, a halotti lepelért, az özvegyi gyászruháért, a gyásznép szállításáért, továbbá az orvosnak és a gyógyszerésznek fizetett összegeket, sőt előfordult a gyászjelentésért vagy a halotti tor költségéért fizetett tétel szerepeltetése is.

42 BFL IV. 1202. cc. 4050. AN.

43 BFL IV. 1202. cc. 4045. AN.

garantált előtakarékoság további lehetőségei. Mivel a segély összegével nem kellett elszámolni az egylet előtt — ez további újdonság a céhes rendszerű temetkezési támogatáshoz képest, ahol maga a céh szervezte a temetést —, a temetési költségek kifizetése után a maradékot korlátozás nélkül fel lehetett használni. Az itt vizsgált időszak kezdetén még nem működött Pesten olyan intézmény, amely lehetőséget nyújtott a szegényebbeknek félretett pénzük értékének biztonságos megőrzésére, ám a filantropizmus eszméje Európa nyugati részén már több mint fél évszázada terjedt, és hatása Magyarországra is megérkezett. Az elsőként 1778-ban Hamburgban megalapított, és a takarékoságra nevelést célul kitűző takarékpénztár először Észak-Nyugat-Magyarországon, Pozsonyban és Nagyszombaton jelent meg (a bécsi takarékpénztár fiókjaként), 1836-ban Brassóban megalapították az ország első önálló ilyen intézményét az ottani tanács támogatásával, 1840 januárjában pedig Pesten létesült takarékpénztár. Ez utóbbiban az első években érvényben volt szabályzat szerint 20 krajcár és 200 forint között lehetett betétet elhelyezni, a részvények útján szerzett tőke a betétek garantálását szolgálta és a pénztár nem törekedett haszonszerzésre (a maradványt tartaléknak tették félre vagy jótékonyásra költötték) — mindez a nyugat-európai filantropia mintájára. A pesti takarékpénztár egyébként néhány évvel később új rendszerre tért át, melyben jelentősen megemelték a betétek minimális és maximális összegét, mellyel az „alsó osztályok” takarékoságra szoktatásáról a tőkegyűjtésre került át a hangsúly (Jirkovsky 1945: 13—38).

A segélyegyesületek jelentőségének vizsgálatakor a takarékpénztárak korai konstrukcióját azért érdemes szem előtt tartani, mert ugyanabban a társadalmi közegben (az 1830—1840-es évek gazdasági konjunktúrájában a napi megélhetésen túl némi pénzt félretenni tudó városi családok körében) és hasonló filantrop szellemiségben működtek, amint az a segélyegyleti statutumok érvrendszeréből is kitűnik.⁴⁵ A P1TE 1842-es alapszabálya például úgy fogalmaz, hogy a város „csekélyebb vagyonú lakosainak” családait a tapasztalat szerint mély válságba sodorják a halálozások, de „a tehetős is ki lehet téve hasonhelyzetbejutás lehetőségének, a szerencse mosoly fénye tüntével”. Végeztül azt szükséges tehát megvizsgálni, hogy kik is alkották a segélyegyletek tagságát.

44 Az egyes egyletek közti konkurencia valószínűségét más oldalról csökkentti, hogy még a vezetőségek között is előfordult az átfedés. A saját egyletet alapító és 1845 körülleg igazgatóként irányító Teufelsdorfer Péter 1838-ban a P1TE választmányának is tagja volt; Madas Ferenc és Mazanek János vargamesterek az 1840-es évek első felében (Madas legkésőbb 1838-tól) ugyancsak részt vettek e választmány ülésein, miközben mindketten 1844-ben a P1BTE képviselői (*Representanten*) közé is tartoztak (Mazanek már 1839-től), sőt utóbbi a terézvárosi temetkezési egyletben az egyik pénztári ellenőri tisztséget is betöltötte. (BFL IV. 1202. h. 5423. AN., BFL X. 216. 1., MOL C. 80. 1838. 17., 1841. 25. és 1845. 20.)

45 A P1TE anyagi helyzetének rendbehozatala után maga is a takarékpénztárnál helyezte el tartalékát, 1500 forintot. MOL C. 80. 1845. 20.

AZ EGYLETEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

„egyesületünkbe csupán szegényebb sorsúak felvéve vannak, melyek csak mesterségek s kézi munkájok által életüket fenntartják”⁴⁶

Az egyesületek vezetői levelezésükben és az alapszabályok bevezetőiben rendre azt hangsúlyozták, hogy tagságuk szegény, megélhetési forrásuk szempontjából pedig „a polgárok és kézművesek osztályából” kerültek ki.⁴⁷ A P1TE vezetői egy ízben arra hivatkoztak, hogy a tagok öthatoda „szegény”, és erre a jelenségre utalhat az is, hogy az 1842-es alapszabályba felvett egyik új pont lehetővé teszi, hogy a legalább tíz éve felvett, tagdíját rendszeresen fizető, de időközben elszegényedett tagok helyett a temetési hozzájárulásokat a tartalékalapból, tehát egyleti pénzből fizessék.⁴⁸

A rendelkezésre álló források azt ugyan nem teszik lehetővé, hogy eldönthessük azt az elméletileg is problematikus kérdést, hogy a tagok mekkora része volt „szegény”, a nagy számban fennmaradt tagnévsorok alapján azonban lehetséges képet rajzolni a pesti segélyegyletek tagságáról. A segélyegyletek jellegadó személye a kézművesmester volt. A P1TE-ben például a szabómesterek játszottak meghatározó szerepet az alapításnál: az egyletalapítási kérvényhez mellékelte lista szerint az első huszonöt családfő közül tizenketten céhtag szabók voltak. Sőt, a szintén szabómester Zahrada leváltását követő belső vitákat úgy is értelmezhetjük — a vele együtt lázító és feljelentéseket megfogalmazó személyek nevét is megőrző források alapján —, hogy néhány befolyásától megfosztott szabómester klikkje próbálta meg lehetetlenné tenni az új vezetőket és — Zahrada egyik barátját előbb saját helyettesének alkalmazó, majd azt elbocsátó — egyleti pénzbeszedő Klósz Józsefet, aki egyébként maga is ugyanezt a foglalkozást folytatta. Az 1845-ös tisztújítás idején az egyleti vezetés összetételén nem érződik e szakma túlsúlya: a 21 tagú választmányban ketten szabók, négyen vargák (egyiküket az egylet ellenőr igazgatójának is megválasztották), további négyen más céhes szakmák mesterei, míg a fennmaradó 11 fő közt ügyvédeket és orvost éppúgy találunk, mint kereskedőt, fogadóst, komornyikot (*Kammerdiener*), háztulajdonából élő és nem céhes foglalkozást folytató iparost.

Más egyleteknél más belső arányok érvényesültek. Egy azonosíthatatlan egylet 125 tagjának közel fele eltartott családtag vagy özvegyasszony volt, a nagyobbik részben pedig királyi és városi tisztviselőt, házmestert, fogadós és zenészt éppúgy találhatunk, mint szatócsot, lakatossegédet, asztalosmestert vagy ékszerészt.⁴⁹ Sajátos színfolt volt az egyletek között a P1BTE, melynek beszédői a területi illetékességüket felosztva nem csak városrészeket, hanem „munkahelyeket” is felsoroltak: 1839-ben a 458 tagból 207 a Terézvárosban, 103 a Belvárosban, 63 a Lipótvárosban, 30 a Józsefvárosban, 13 a Ferencvárosban, 9 Budán lakott, 22-t viszont a városházán, nyolcat a királyi harmincadhivatalnál, hármat pedig a Trattner—Károlyi nyomdánál lehetett felkeresni. Ennek az egyletnek a tagságában nem csak tisztviselők vettek részt feltűnően nagy

46 BFL IV. 1202. h. 5433. AN.

47 MOL C. 80. 1845. 18. (az Essig-féle egyletről)

48 MOL C. 80. 1845. 20.

49 MOL C. 80. 1837. 13.

számban, hanem több tucat nyugállományú katonatiszt is, akik közül ketten (köztük az említett Augustin kapitány) alapítóként választmányi tagok is lettek. Egyébként ebbe az egyletbe is a legkülönbözőbb foglalkozási helyzetű emberek jelentkeztek, így szolgálólány, iskolaszolga, városi haszonbérlő, kórházigazgató, több gyógyszerész, nemesember feleségével és lányával, polgár-nemes selyemfestőmester, királyi kistisztviselő, magántanár, bábaasszony, stb.⁵⁰

Ez a nagyfokú vegyesség egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért éppen Pesten (és Budán) alakultak meg az országban elsőként a segélyegyletek — a tradicionálisan a céhekhez kötődő segélyezésből kimaradó tömegek: kontárok, hivatalnokok, honoráciorok, napszámosok itt éltek legnagyobb tömegben. Az eddigiek azt is jelzik, hogy ezt a társadalmi—származási heterogenitást mind a tagnévsorokhoz hozzájutó hatóságok, mind maguk az egyleti vezetők könnyen tudomásul vették. Ez pedig a születőben lévő városi tömegtársadalmat minősíti — 1848 előtt Pest polgári lakossága a százezer főt is elérte, amit a nemzetközi szakirodalom a nagyvárosnak minősítés küszöbértékének tekint (Bácskai 2000: 91) —, amennyiben a sokszínűség toleranciát eredményezett.

Ennek egyik példája, hogy a főként kézművesmesterek által vezetett egyletekbe nagy számban vettek fel kontárokat, akik pedig tradicionálisan a céhek támadásainak állandó célpontjai voltak. A P1TE-ben például már az alapításkor a 19 szabómester mellett 6 kontár szabó, a 6 vargamester (*Schustermeister*) mellett 5 cipész (*Schuhmacher*), 2 asztalosmester mellett három kontár asztalost regisztráltak, és a városi hatóságtól működési engedélyt nem nyert kézművesek jelenléte az 1838-as, immár 1288 nevet tartalmazó lista szerint sem csökkent; nincs jele viszont annak, hogy az egyleti választmányba is bekerülhettek.⁵¹ A P1BTE-ben viszont csupán néhány kontár iparost találunk, számukat meghaladja a nem testületi kereskedőké (pl. szatócs) és más, forgalomból élő városlakóké (pl. fogadós, kocsmáros).

Nem voltak ennyire heterogének a segélyegyletek a felekezeti összetétel szempontjából. Noha az 1830-a évek vége óta minden statutum kimondta, hogy a felvétel kritériuma a keresztény vallás, nem pedig annak valamely felekezete (a magyarországi egyesületekben általánosan bevett módon, de például a korabeli Németországban is ez a formula terjedt el), a város nem katolikus egyházainak tagjai csekély mértékben, városi népességarányuknál valószínűleg kisebb arányban váltak egylettagokká. Görögkeleti egylettagot a rendelkezésre álló listákon egyáltalán nem találtam, és a jótékonyági egyletekben kiemelkedő protestáns részvétel sem érvényesült a segélyegyletekben: a P1TE-ben az 1840-es években titkári tisztséget betöltött két ügyvéd, valamint két választmányi tag volt evangélikus, a reformátusok közül pedig a P2BTE egyik alapítója és vezetője, a család köznemesi ágához tartozó Teleky Sándort sikerült azonosítani.⁵² Ez az egylet azért is jelentős, mert a városi lakosság az 1840-es évek elején már közel tizedét adó zsidókat először ebbe az egyletbe „engedték be”, vezetői posztot is juttatva nekik — így Teleky vezetői tisztsége egyfajta ökümenizmust fejezett ki. Az izraeliták felvétele egyébként nem alakult problémamentesen: a P1BTE 1836-ben vita után azt a javaslatot is elvetette, hogy a betegek zsidó orvossal gyógyíttassák

50 BFL X. 216. 8. és 12.

51 MOL C. 80. 1833. 33. és 1838. 17.

52 Rajtuk kívül néhány tagról derült csak ki, hogy valamelyik protestáns egyházhoz tartoztak.

magukat, ugyanis a szabályok értelmében ehhez őket is fel kellett volna venni a tagok közé. A taglétszám növekedésével (a statutumban megállapított maximum megközelítésével) azonban újabb egyesület megalapításának ötlete vetődött fel az egyik választmányi ülésen, és ennek alapszabályát már úgy terjesztették fel jóváhagyásra 1841 tavaszán, hogy abba „minden vallásfelekezeti különbség nélkül” bárki beléphessen. Ezt ellenvetés nélkül, ám a zsidók felvételének lehetőségére rámutatva küldte tovább a városi tanács, mely az 1843–44-es országgyűlés idején a királyhoz írt kérvényt, hogy gátolja meg az izraelitáknak a nem nemesekkel és városi polgárokkal azonos jogok megadását.⁵³ Az 1844-es éves beszámoló szerint az Új-tér egyik házában (a Zsidó tér mellett, az izraelita lakosság által legsűrűbben lakott területen) székelő egyesület vezetésében az orvos, a titkár és az egyik pénzeszedő voltak izraeliták, és a 62 ülnök (*Beisitzer*) és a mintegy 130 választmányi tag (*Ausschluss-Mitglieder*) fele is e felekezetből került ki, az alapításkor feliratkozott 148 személy közül viszont csupán 12 nem volt izraelita.⁵⁴ Ez — a vezetőségébe legkésőbb 1837-ben zsidókat is választó pesti kereskedői kaszinó példája után (Tóth 2000) — újabb bizonyíték arra, hogy az egyesületi életben nem érvényesült olyan általánosan éles elzárkózás a zsidókkal szemben, mint amit a szakirodalom korábban feltételezett (Silber 1992: 120).

Az egyesületek társadalmi összetételét az is jellemzi, hogy erősen a német etnikumhoz kötődtek. Ezt bizonyítja az alapítók származási helyének vizsgálata: legtöbbször a Habsburg Monarchia cseh-morva tartományaiban születtek (így Zahrada, Stieff, Augustin vagy Rabel), Teufelsdorfer bécsi, Essig bambergi volt, és a magyarországi születésűek nagyobb része is nevéből ítélve német területről származott (a budafoki Most vagy a korponai Jentner), a Pesten született Rosznagnak pedig apja eredt Württembergből (Illyefalvi é.n.).⁵⁵ Ez egyben a segélyegyletek pesti terjedésének gyorsaságát is segít megmagyarázni, ugyanis valószínűsíthető, hogy az alapítók Pestre vándorolva magukkal hozták ezek szervezeti—kulturális mintáját szülőföldükről.⁵⁶ Másfelől a városi népesség rohamos gyarapodása is túlnyomórészt a tömeges bevándorlásból eredt, így

53 BFL X. 216. 1, MOL C. 80. 1841. 25, BFL IV. 1202. c. 8502. AN. Az alapításkor feliratkozott 148 tag közül 136-an voltak izraeliták.

54 BFL IV. 1202. h. 10079 AN.; MOL C. 80. 1841. 25.

55 Csehországban működött a legkorábbi (1856-os) átfogó egyesületstatisztika szerint a Birodalom legtöbb (76) temetkezési egyesülete, amit a pest-budai kerület (59), Alsó-Ausztria (49) és Bécs (41) követett. A betegsegélyezést (többnyire temetési segély nyújtásával együtt) végző egyesületek terén viszont Bécs (79) és Alsó-Ausztria (59) megelőzte Csehországot (55), a pest-budai kerületnél pedig Felső-Ausztriában és Stájerországban is nagyobb volt az ilyen egyesületek száma (Stubenrauch 1857: 8—9, 100—106). Bár nem biztos, hogy a statisztika az összes egyesületre kiterjedt, 1856-ig változhatott az egyes területeken az egyesületek száma, az adatok nem utalnak az egyes egyesületek taglétszámára, és így az adott terület a népességre vetített „egyleti szervezethez” is nehéz összehasonlítani, az azonban a fentiekből is látszik, hogy a birodalom legurbanizáltabb területein működtek a segélyegyletek a legnagyobb sűrűségben, köztük is Bécsben és környékén a differenciáltabb szerkezetűek. Pesten a bevándorlók egyre kisebb része származott a korábban ebből a szempontból meghatározó dunai és cseh-morva tartományokból, ám arányuk továbbra sem elhanyagolható (1828—1830-ban a Pesten házasságot kötő vőlegények 12 százaléka; Bácskai 1979: 86), a speciális, ritka szakmákat folytatók körében pedig kifejezetten magas volt még a reformkorban is.

56 Az egykorú magyar, de egy német minta adaptációjaként született lexikon vonatkozó (*Halálcassák* című) szócikkében „a külföld több tartományaiban fennálló” szervezeteknek nevezi a temetkezési egyesületeket (*Közhasznú Esmerek Tára* 1839: 37).

megkockáztatható a feltevés, hogy a segélyegyletek a városba érkezett és itt megtelepedni igyekvő csoportok integrálódásának volt az egyik eszköze.

A segélyegyletek németes világát jól mutatja, hogy ugyan a P1TE és a Teufelsdorfer-egylet nyomtatott alapszabályai tükrös elrendezésben két nyelven jelentek meg már az 1830-as évek közepén, ám a választmányi üléseken az előbbiben még 1845-ben is németül vezették a jegyzőkönyvet. A P1BTE-nek és P2BTE-nek pedig csak német nyelven készült írott vagy nyomtatott „belső ügyviteli” anyaga és levelezése maradt fenn az 1846 előtti időszakról, és csak a német nyelvű pest—budai sajtót használták a nyilvánosság megszólítására. A magyarosodás tendenciáját jelzi azonban, hogy a Teufelsdorfer-féle egylet — vagyis éppen az, ahol a legmagasabb temetési segélyt kapták a hozzátartozók, tehát feltehetően általában a legtehetősebbek léptek be tagnak — valamikor 1838 és 1843 között felvette a Szent István nevet.

Az eddigiekben is utaltam arra, hogy az egyletekbe nőket is felvettek. (Ez a korban nem számított magától értetődőnek, ugyanis a józsefvárosi szőlőművesek segélyegyletének titkára még száz évvel később is örvendezett azon, hogy az 1811-es szabályok szerint csak férfiakat, és közülük is lehetőleg nőseket vettek fel. Walla é.n.: 3.) Az alapítótagok névsorai és a P1BTE tagnyilvántartásából pedig az is kiderül, hogy a tagságnak esetenként felét is kitevő nők között olyanok is voltak, igaz csupán néhányan, akik nem férjükkel együtt jelentkeztek, hanem özvegyként, sőt — ritkábban — hajadonként vagy férjes asszonyként.

Az egyleti tagság vegyességének további dimenzióját mutatja, hogy a tagok a város minden részéből, sőt Budáról és Óbudáról, néha annál is távolabbról verbuválódtak. (A legnagyobb egyletekben a meghatározó a teréz- és belvárosi lakóhely volt, de a Lipótvárosból is sokan léptek be a segélyegyletekbe.) Ez a jelenség nem csupán bizonyos társadalmi helyzet a város terén belüli egyenlőtlen eloszlását jelzi. A P1BTE 1838 decemberéig felvett tagjainak lakóhelyét vizsgálva nem csak az derül ki, hogy legtöbben (a 691 tagból mintegy 150-en) a mai Belső-Terézváros területén, a mai Jókai (akkor Gyár) utcától a Belváros felé eső részen laktak, hanem az is, hogy míg az első hónapban felvettek 51%-a terézvárosi volt, azon belül 39% a jelzett szűkebb térségben lakott, addig a második hónapban a két arány 51% és 28%, 1836 második félévében 48% és 26%, 1837—1838 folyamán pedig 43% és 18%. Az egykori Retek utcában (a mai Zeneakadémia közelében), Augustin kapitány lakásán lévő iroda környékén lakók részarányának fokozatos csökkenése azt is mutatja, hogy az egylet terjeszkedésében nagy volt a lakóhelyi közösség (a „szomszédság”) szerepe.⁵⁷ Hasonló következtetésre juthatunk a P1TE alapító 206 személy lakóhelyének elemzése során, ahol az látszik, hogy bizonyos házakból (vagy egyazon utcában egymás közelében fekvő házakból) több, nem azonos vezetéknevű tagot is felvettek.⁵⁸

Az egyletek összetételét vagyoni szempontból a legnehezebb megítélni. A kortárs pesti városlakók vagyoni helyzetét a szakirodalomban leginkább a hagyatéki leltárak alapján szokás vizsgálni, az adókönyvek ugyanis nem maradtak fenn (Bácskai 1988: 220), ez azonban a tagság méretei miatt hosszúságú kutatásokat igényelne. A tagok gazdagságára, egyben a város vagyoni hierarchiáján belül elfoglalt helyére, úgy próbáltam

⁵⁷ BFLX.216.7—11.

⁵⁸ MOL C. 80. 1833. 32. 2. A lipótvárosi Vadász utca egyik házából például tizen is szerepelnek a listán.

meg következtetni, hogy az utcai koldulás felszámolására (1830 óta évente) elrendelt gyűjtés keretében 1838-ban adakozó személyek között visszakerestem az Augustin-féle egyesület (mint az egyetlen olyan egyesület, ahol ebből az időszakból a lakóhelyi adat is rendelkezésre áll) akkori tagjait. A mintegy kétezer nevet tartalmazó adakozó-névsorban azonban az egyesület tagok alig tizedét tudtam több-kevesebb biztonsággal azonosítani, és ők is néhány kivétellel 1—2 forintot ajánlottak fel, ami az előforduló legkisebb összegeknek felel meg. A jótékony adakozás azonban nem csak a vagyonosságtól függ, így közvetlen következtetést sem vonhatunk le ez alapján a tagok szegénységére, különösen, mert a forrásból nem derül ki, hogy az 1838. márciusi, tömegeket elszegényítő árvíz előtt vagy után zajlott a gyűjtés (Rechnungs-Ausweis).

KÖVETKEZTETÉSEK

A segélyegyletek társadalmi tartalmáról elmondottakat úgy összegezzük, hogy egyfelől valóban érvényes lehetett a kortársak megállapítása a tagok túlnyomó részének szegénységéről, másfelől viszont társadalmi (elsősorban foglalkozási) helyzetük roppant változatos volt, amelyre — a kortársak által még nem használt terminusként — a *kis- és középpolgári* jelző talán a legalkalmasabb gyűjtőfogalom. Ez a heterogenitás egy hasonló érdekeit felismerő, a rendi társadalom elválasztó vonalaival már keveset törődő, nagy létszámú társadalmi csoportot jelez. A pesti önszegélyező egyesületek keletkezése egyik tünete a majd évtizedekkel később formálódódnival kezdő *kispolgárság* születésének,⁵⁹ annak a folyamatnak (a *kispolgárosodásnak*), melynek megragadásához nehéz alkalmas forrást találni. Ennek a sokféle elemből lassanként összeolvadó rétegnek reformkori történetéről elsőként Vörös Károly írt átfogó és gondolatébresztő tanulmányt (Vörös 1970), kevéssel utóbb Bácskai Vera tett megfigyeléseket politikai magatartásukról (Bácskai 1972). A jelen tanulmányban közölt eredmények nem mondanak ellent állításainknak, ám kiegészítik azokat: a *kispolgárság* sajátos (a korabeli mércehez viszonyítandó) demokratizmus-igénye és (egy meghatározott célra irányuló) önszerveződési törekvéseik megjelenését az eddig feltételezettnél korábbra helyezik, és társadalomtörténeti folyamatok közt kísérlük meg értelmezni.

Ebben a megközelítésben a — fél évszázad múlva a külvárosi kisemberek szolidaritásának ellentmondásos jelképeként a szépirodalom témái közt is felbukkanó (Ambros 2000: 65—69) — segélyegyletek a születő nagyvárosi társadalom integrációjának jellegzetes eszközeként tűnnek fel, a korai egyesülettörténet sajátos színfoltjaként. Az 1848-at megelőző másfél-két évtizedben a városi lakosság felduzzadását és heterogénebbé válását felhasználva az önszegélyezés elszakadt a rendi társadalomtól örökölt céhes keretektől és egyesületi alapokra állt. Mind a társadalmi környezet gyors változását, mind a segélyegyletek iránti valóságos igény meglétét jelzi, hogy az 1830-as évek első felében megjelenő szervezeti forma hamar gyökeret eresztett, a következő évek során pedig rohamosan átalakult: egyesülettörténeti szempontból igazgatása *szakszerűbbé*, a tagok, a vezetés és a nyilvánosság viszonya *demokratikusabbá* vált. E szempont-

⁵⁹ A *kispolgárság* fogalmi problémáira a magyar és nyugat-európai történelemben lásd: Gyáni — Kövér 2001: 292—295.

ok alapján az idő múlásával egyre inkább megfeleltek az egyesület mind formai, mind tartalmi kritériumainak, még akkor is, ha azt is figyelembe vesszük, hogy tevékenységük „közhasznúsága” kérdéses, és hogy tagságuk csak kis mértékben esett egybe a többi városi — jótékonyági, kulturális, társas — egyesület egymást egyébként számottevő mértékben átfedő tagságával. Nem állíthatjuk a források alapján, hogy a „civil társadalom” iskolájaként működött volna, vagy létével jelentősen hozzájárult volna a nagyvárosi mikroközösségek szerveződéséhez, az azonban látszik, hogy a segélyegylet a pesti városi társadalom funkcionális eszköze lett, kialakulása pedig a korai pesti urbanizáció társadalmi mozgásainak jellegzetes tünete.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár, Archivum Locumtenentiale, Departamentum Foundationem Saecularum Oeconomicum
 Magyar Országos Levéltár, Regnicolaris levéltár, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata, 1828—1832
 Budapest Főváros Levéltára, Pest város tanácsának iratai
 Budapest Főváros Levéltára, Egyesületek, Pesther 1ster Kranken und Leichenverein
 Pester Zeitung (1846)
 Pesther Tageblatt (1840)
 k.k. priv. Pesther Kundschafts- und Auctions-Blatt [1838—1840]
 Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das [Gemein-]Jahr [...]Pest, A. Blaskovits. (az 1837. és 1841. évi kiadások)
 Rechnungs-Ausweis über die Armen-Versorgungs-Anstalten der königl. Freistadt Pesth in den Jahren 1836, 1837, 1838. Pesth

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Zoltán 2000: Ottokár élete és halála. In: Kőrössi P. József (szerk.) *A gyógyító halál. Magyar írók novellái az elmúlásról és a gyászról*. Budapest, 65—69.
- Bácskai Vera 1972: Pest társadalmi és politikai arculata 1848-ban. (A választók és megválasztottak alapján). *Tanulmányok Budapest múltjából* 19. Budapest, 283—325.
- Bácskai Vera 1988: Társadalmi változások Pestben az 1830—1840-es években. In: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-budai árvíz*, 1838. Budapest, 197—242.
- Bácskai Vera 2000: Budapest története 1686—1873. In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 77—126.
- Bevilaqua-Borsody Béla 1931: *A magyar serfőzés története*. 1. köt. Budapest
- Blumin, Stuart M. 1989: *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760—1900*. Cambridge New York Melbourne
- Bősze Sándor 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár
- Clark, Peter 1986: *Sociability and Urbanity: Clubs and Societies in the Eighteenth-Century City*. Leicester
- Czoch Gábor 1998: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi szempontból. *Századvég* (új folyam 15.) 17—38.
- Csizmadia Andor 1977: *A szociális gondoskodás alakváltozásai Magyarországon*. Budapest
- Csorba László 1998: A folyamatos gyarapodás időszaka: 1815—1873. *Budapesti Negyed* 2—3. 62—105.
- Dann, Otto 1986: Die bürgerliche Vereinsbildung in Deutschland und ihre Erforschung. In: Francois, Étienne (Hrsg.) *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750—1850. (Geselligkeit, Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Frankreich, Deutschland und der Schweiz, 1750—1850.)* Párizs, 43—52.
- Dóka Klára 1979: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872)*. Budapest

- Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. kötet 165–178.
- Gall, Lothar 1993: *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München/Gall, Lothar (Hrsg.) Enzyklopädie deutscher Geschichte. Band 25./
- Gorsky, Martin 1998: Mutual aid and civil society: friendly societies in nineteenth-century Bristol. *Urban History* 3. 302–322.
- Herczeg Etelka 1965: Pest város népeisége a XIX. század első felében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964*. Budapest, 173–191.
- Illyefalvi I. Lajos é.n.: *Pest és Buda polgári jogot nyert lakosai*. Budapest
- Jirkovský Sándor 1945: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig*. Budapest
- Hitchins, Keith 1995: Önszervező egyesületek Magyarországon 1830 és 1941 között. *Eseley* 3. 89–110.
- Gyáni Gábor — Kövér György 2001: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
- Kósa János 1937: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest
- Kruppa, Erika 1992: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow, 1850—1875*. München
- Morris, R. J. 1983: Voluntary societies and British urban elites, 1780—1850. An analysis. [új kiadás] In: Borsay, Peter (ed.) *The Eighteenth-Century Town*. Leicester, 1990, 338—366. (az oldalszámok erre vonatkoznak)
- Morris, R. J. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F.M.L. (ed.) *The Cambridge Social History of Britain*. 3. köt., Social Agencies and Institutions. Cambridge, 395—443.
- Morris, R. J. 1998: Civil society and the nature of urbanism, 1750—1850. *Urban History* 3. 289—301.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1790—1848. In: Kosáry Domokos (szerk.) *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*./Budapest története 3. kötet/ Budapest 255—556.
- Nipperdey, Thomas 1972: Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. /Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland./ Göttingen, 1—44.
- Obrowski, Herta 1970: *Das Wiener Vereinswesen im Vormärz*. (kézirat, doktori disszertáció, Bécsi Egyetem)
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* 2. 6—10.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* 4. 103—109.
- Papházi Tibor 1993: A német egyesülési modell és kialakulása. *Szociológiai Szemle* 3—4. 101—119. (átdolgozott újabb kiadás: In: uő: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Budapest, 1997, 49—70.)
- Pór Edit (szerk.) 1988: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1—3. kötet, Budapest
- Reisz László 1988: Egyesületek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930—946.
- Rule, John 1992: *Albion's People. English Society, 1714—1815*. London és New York
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* 1. 113—141.
- Sills, David 1968: Voluntary associations. In: Sills, David (ed.) *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. London, etc., 16.Bd. 360—363.
- Stubenrauch, Moriz 1857: *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Oesterreich*. Wien
- Tóth Árpád 1998: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817—1848). *FONS* 4. 411—479.
- Tóth Árpád 2000: *A pesti reformkori egyesületek társadalomtörténete*. (Egyetemi doktori disszertáció kézirata)
- Tóth Árpád 2001: A magyarországi városok társadalmi átalakulásának forrásai 1848 előtt. (A rendi polgárság és az egyesületek forrásainak értéke és a forráshasználat eddigi tanulságai). *Studia Miskolcimensia* 4. Miskolc (megjelenés előtt)
- Triesti Biztosító 1831—1931. A Triesti Általános Biztosító Társulat (Assicurazioni Generali) és a biztosítási intézmény 100 éves története Magyarországon. Budapest, é.n.
- Vörös Károly 1970: Petőfi és a pesti kispolgár. In: Lukácsy Sándor — Varga János (szerk.) *Petőfi és kora*. Budapest, 9—57.
- Vörös Károly 1991: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 24. 27—61.
- Walla László é.n.: *A Budapest-Józsefvárosi szőlőművesek betegségyező és temetkezési egyletének százéves története, 1811—1911*. Budapest